

פאשיזם עברי או פאשיזם יהודי

רומן וטר

Dan Tamir, *Hebrew Fascism in Palestine, 1922-1942*,
Palgrave Macmillan, Basingstoke 2018, xiii + 210 pp

האם ייתכן פאשיזם עברי ארץ-ישראלי אותנטי? כך שואל דן תמיר בפתח ספרו, פאשיזם בשר ודם, פשוטו כמשמעו, כמשנה סדורה וכתנועה הנלחמת להגשמת יעדיה, ולא כמילת גנאי פוליטית? תמיר משיב ב'הן' רבתי. הוא מתחקה אחר תכונות פאשיסטיות מובהקות במרחב הרעיוני שבין ברית הבריונים מייסודם של אב"א אחימאיר, יהושע השל ייבין ואורי צבי גרינברג ובין האצ"ל בישראל מייסודו של אברהם שטרן, שני ארגוני ימין קיצוני בשולי היישוב המאורגן בשנות השלושים והארבעים. עיונו ודיונו של תמיר מתוחם לשני העשורים שבין המצעד על רומא אשר העלה את בניטו מוסוליני לשלטון בממלכת איטליה ב-1922 ובין מותו של 'יאיר' בפברואר 1942, אירוע המסמל בעיני המחבר את קריסתו של הפאשיזם העברי בעיצומה של מלחמת העולם השנייה. זו בחירה מבוססת היטב מן הצד ההיסטורי, שכן תמיר מוכיח כי הפאשיזם העברי שאב השראה הן מהמציאות הארץ-ישראלית של המנדט והן מן ההקשר האידיאולוגי העולמי של המחצית הראשונה של המאה העשרים, כאשר הדמוקרטיה הליברלית המעלה על הנס את האינדיווידואל (אשר לה סגד בין היתר זאב ז'בוטינסקי) נקלעה למשבר חמור תחת מהלומותיהן של אידיאולוגיות ההמונים הטוטליטריות. אולם למגבלות הזמן והמקום שהטיל המחבר על עצמו יש השלכות להמשך דיונו, ולא כולן מועילות, כפי שאנסה להראות בהמשך דבריי. בראש ובראשונה, הלקח המשתמע מן המסגרת הכרונולוגית בספר זה הוא שהפאשיזם העברי פס ועבר מן העולם ביום שבו השיגו כדוריו של ג'פרי מורטון (Morton) את אברהם שטרן. האומנם? תמיר נשען מן הבחינה המתודולוגית על המושג 'פאשיזם גנרי' אשר טבעו חוקרי פאשיזם מובילים, ובהם רוג'ר גריפין (Griffin) ורוברט פקסטון (Paxton), ומתאמץ להוכיח כי תכונותיו התקיימו במידה זו או אחרת בשולי הימין הקיצוני של היישוב העברי. לשם כך הוא מסתמך על הדגם שפיתח פקסטון, אשר זיהה והגדיר מאפייני-סף לפאשיזם הגנרי, והם:

תחושת משבר חריפה; אמונה בעליונות הקבוצה על היחיד; תפיסת קורבן עמוקה המצדיקה כל מעשה שנתפס כמשרת את טובת הקבוצה; חרדה מפני הסתאבות בשל השפעתן המשחיתה של אידיאולוגיות אינדיווידואליסטיות או מעמדיות; שאיפה אינטגרטיבית ל'ליכוד השורות', וכל האמצעים כשרים; פולחן המנהיג המשוחרר מכבלי הערכים הערטיליאיים או התחיקה הממלכתית; אסתטיזציה של כוח הרצון והאלימות הקבוצתית; הזכות הדרוויניסטית לשלוט בחלשים ממך, והכול למען הקבוצה המשתחררת ממעמד הקורבן (עמ' 6-8). ספרו של תמיר בנוי באורח סכמטי למדי. לאחר מבוא מתודולוגי ופרק המלקט ביוגרפיות קצרות של חשובי הפאשיסטים העברים, יתר פרקיו, שאינם שווי אורך, באים להוכיח כי כל המאפיינים הללו התקיימו בכתביהם ובמעשיהם של הפאשיסטים העברים, ואף מצורפת טבלה שבה לכל פאשיסט עברי מיוחסות תכונות הפאשיזם הגנרי העולות מכתביו המפורסמים או הגנוזים (עמ' 184).

הן פקסטון הן זאב שטרנהל, אשר אותו מצטט תמיר במבוא (עמ' 3-4), מדגישים את הצד הרומנטי-האסתטי שבפאשיזם, באשר הוא חותר ל'שינוי ערכין' (כלשונו של מ"י ברדיצ'בסקי) אשר יטהר את הקהילה הלאומית ממורשת הנאורות הרציונליסטית ויעמידה על הערצת הכוח והרצון הקיבוצי מבית מדרשו של פרידריך ניטשה. ואומנם, כפי שהראה דוד אוחנה,¹ השפעות ניטשיאניות עמוקות ניכרו בציונות וכשיח התרבותי-הלאומי שצמח ממנה (וכן, באורח מסוים, באידיאולוגיה הכנענית, שגם לה זיקה לפאשיזם), אולם אין להקיש מכך שחסידי ניטשה בדור התחייה העברית מוכרחים היו להתגלגל אל הפאשיזם. אדרבה, הללו בחרו ברובם להשתייך אל הימין הציוני אם בהנהגת ז'בוטינסקי ואם מתוך התנגדות להנהגתו. אך מספרו של תמיר אין מתבררים במלואם היחסים ומערכת הקשרים בין הימין ביישוב ובין הפאשיזם היישובי (והוא אף אינו דן בטיב הזיקה שבין הימין הקיצוני לפאשיזם בכלל). תמיר מצביע על כך שדגם 'הפאשיזם הגנרי' נזיל ואי-אפשר להבחין באופן חד-משמעי בין פאשיזם 'טהור' ובין רדיקליזם ימני 'גרידא'. כפי שהוא מעיד, לא כל תכונות הפאשיזם הגנרי מצאו ביטוי בפועלם ובתפוקתם הכתובה של גיבורי ספרו, אשר רובם בחרו ברבות הימים לסגת מעמדותיהם הפאשיסטיות ולאמץ תפיסות ימניות 'מתונות' יותר. ביסודו של דבר, טוען תמיר, בפאשיזם העברי השתלבו שני זרמים: חסידים אדוקים של המשנה הפאשיסטית הנאמנים לה מתוך עיקרון מזה, ואויבי המנדט הבריטי אשר תרו אחר בעל ברית אצל מוסוליני ומתוך כך נכונים היו לאמץ את דפוסי השלטון של איטליה ובעלות בריתה מזה. אב"א אחימאיר, שנודע לשמצה בשל הערצתו קצרת הימים להיטלר, אף התייצב לצידה של יפן במלחמתה נגד סין בשנות השלושים, משום שהראשונה ייצגה חברה מיליטריסטית מגויסת לעומת סין הליברלית כביכול (עמ' 156). מכאן שלא כל הפאשיסטים העברים הונעו על ידי סלידה רומנטית מהנאורות, והקורא בספרו של תמיר תוהה לבסוף אם אכן מדובר בפאשיזם של אמת או בחיקוי לצורך השעה.

1 דוד אוחנה, לא כנענים, לא צלבנים: מקורות המיתולוגיה הישראלית, ירושלים 2008.

והלא תמיר עצמו קובע שהייתה דמות אחת ויחידה בין הפאשיסטים העברים – אברהם שטרן – אשר בה השתלבו כל תכונות הפאשיזם הגנרי (עמ' 190–192). 'יאיר', לפי תמיר, סבר שגיבוש האומה העברית כרוך ללא הפרד באימוץ הדגם הטוטליטרי של גרמניה הנאצית (עמ' 113), ותפיסה זו הציג בגלוי האצ"ל בישראל כאשר ניסה להתקשר תחילה עם איטליה הפאשיסטית ולאחר מכן עם גרמניה הנאצית בראשית מלחמת העולם השנייה.² אחרים, ובהם מלבד אב"א אחימאיר גם צבי קוליץ (מחבר הביוגרפיה העברית הראשונה של מוסוליני שראתה אור ב־1936 ובערוכ ימיו מפיק אמריקני), וולפגנג פון ויזל (אשר לפי תמיר נסוג כל הדרך אל הציונים הכלליים), יהושע השל ייבין או איתמר בן אב"י, הביעו דבקות מועטה יותר בעקרונות הפאשיזם, ופחות מכולם האחרון (עמ' 186). במקרה או שלא במקרה, בן אב"י היה יליד הארץ היחיד בין הפאשיסטים העברים אשר תפסת עולמם נצרפה בכור של מלחמת העולם הראשונה והמהפכה הרוסית, אך תמיר אינו מאריך במשמעותו של הברדל זה, וחבל. כמו כן הוא אינו מרחיב בעובדה שמכולם היה בן-אב"י היורד היחיד מארץ ישראל, אשר סיים את חייו בניו ג'רזי ב־1943.

מכל האמור מתברר שהפאשיזם העברי לא היה אלא כת זעורית. הדבר עומד בניגוד חריף לדוגמאות אחרות של פאשיזם גנרי, בעיקר באירופה של המחצית הראשונה של המאה העשרים, אשר בה הפאשיזם התגבש בתנועות המוניות אשר שיבשו את מנגנוני הדמוקרטיה הפרלמנטרית ובכמה מקרים אף עלו לשלטון, אם בדרך עצמאית ואם כמפלגות חסות של הנאצים, כפי שקרה למשל בסלובקיה או בקרואטיה. תמיר, המשים עצמו כ'מדוכב' של הפאשיסטים העברים, מתרשל בפיתוח ההיבט ההשוואתי של ניתוחו ואינו עומד על ההבדל המהותי בין פאשיזם במדינה ריבונית שבה הוא מעורב כגורם מפתח בזירת ההתגוששות הפוליטית, ובין פאשיזם במדינה שאינה ריבונית. במקרה של הפאשיזם הארץ-ישראלי, מדובר היה ככלות הכול במחתרת שנרדפה בידי שלטונות המנדט בעקבות רצח ארלוזורוב והייתה מוקצה מחמת מיאוס ביישוב ואף בתנועת האם שלה, הצה"ר (הציונים הרוויזיוניסטים). הקורא אינו למד מספרו של תמיר אלא בקיצור נמרץ על מעמדו של הפאשיזם בתנועה הרוויזיוניסטית, לא כל שכן בקרב התנועה הציונית ככלל והיישוב העברי שמקרכו צמח. הספר אינו משיב על השאלה היסודית כיצד מתיישב הפאשיזם העברי עם הרעיון הלאומי היהודי לגוניו ומה מקומו בתוכו, ואף מצטמצם לפסקאות מעטות בסוגיות חשובות כתפיסתם הכלכלית של הפאשיסטים העברים (לפי תמיר, הם דגלו במשטר של בוררות קורפורטיבית

2 לח"י שלאחר 'יאיר' פנה בכיוון שונה בעליל וניסה להתקשר עם ברית המועצות כגורם שעשוי לקעקע את אחיזתה של בריטניה במזרח התיכון. איזבלה גינור וגדעון רמז רואים ב'השמאלה' של הלח"י ביטוי למעורבותם של שירותי הביון הסובייטיים בארץ ישראל ערב תום המנדט ובנתן ילין-מור סוכן סטאליניסטי ממש, ראו, Isabella Ginor and Gideon Remez, 'An Early Arena of the Cold War: The Polish Civil War in Palestine and the Struggle for Israeli Statehood, 1943-1948', unpublished paper; Idem, 'A Cold War Casualty in Jerusalem, 1948: The Assassination of Witold Hulanicki', *Israel Journal of Foreign Affairs*, Vol. 4, No. 3 (2010), pp. 135-156 תזה מסקנת בהחלט אך בעלת יסוד אמפירי ורפף, באשר המחברים רואים צל הרים כהרים.

והיו אנטי־מרקסיסטים מושבעים) או יחסם לדת ולמסורת היהודית (לפי תמיר, ראו בה קרדום לחפור בו ותו לא).

נראה שאי־עמידתו של תמיר על אופי ההבדל שבין הפאשיזם כתנועת המונים, כפי שהיה באירופה, ובין הפאשיזם ככת נרדפת, כפי שהיה בארץ ישראל (ומכאן אתוס 'הקומץ הנבחר' שלה), היא האחראית לכשל המרכזי בטיעונו. אחת מתכונות היסוד של הפאשיזם הגנרי כפי שמזהים גריפין ופקסטון היא תחושת המשבר החמור, אשר ההיחלצות ממנה מקדשת את כל האמצעים, וחרדת הקבע מפני דעיכה והתנוונות לאומית. נקל לרמיין מנין נבעו חששות כגון אלה ביבשת שזה עתה חוותה מלחמת עולם הרסנית ובעקבותיה רצף של מהפכות ומלחמות אזרחים אשר שככו רק במחצית הראשונה של שנות העשרים, ומכאן נבין את סוד קסמו של הפאשיזם האירופי. אולם תמיר מתקשה, לעניות דעתי, ב'אספקת' המקבילה הארץ־ישראלית למשבר קיומי בסדר גודל זה. אומנם הוא תולה את תקומת הפאשיזם העברי בחשש העמוק של אב"א אחימאיר ובני חוגו מפני מדיניות המנדט הבלתי־החלטית, הוויתורים כביכול לערבים של בריטניה (במיוחד לאחר התנגשויות אוקטובר 1928 ואוגוסט 1929), 'קריעתה' של עבר הירדן מארץ ישראל ב־1922 ואי־הקמת המדינה היהודית, אך הקורא מתקשה לטעמי להשתכנע שאכן התפתחויות עוכרות שלוהו אלה די היה בהן כדי לחולל שבר אקזיסטנציאלי המוריד את היישוב לדרגת יאוש שממנה צומח הפאשיזם. לכל היותר אפשר לראות כאן משבר בעיני המתבונן – המתבונן הפאשיסטי כמובן – אך עצם העובדה שמדובר ב'מפלגת כורסה' מוכיחה שתחושת האסון הממשמש ובא של חברה סתרה את רוח היישוב העברי של ימי המנדט, אשר התאפיינה בדרך כלל באתוס אופטימי של צמיחה ותחייה. יתרה מזאת, אם אכן אפשר לדבר על משבר בציונות בתקופת המנדט, הרי שיש לזהותו בראש ובראשונה עם כישלון קליטתה של העלייה הרביעית, אשר רוב אנשיה שבו לאירופה.³ דווקא זאת תמיר אינו מזכיר ולו במילה.

העיון בספרו של תמיר מעלה את נטיותיו האידיאולוגיות של המחבר.⁴ אין בכך כדי לטעון שגישתו הניאו־כנענית גורעת מערך הטיעון והניתוח שבספרו, אלא שלא בכל מקום מסיח תמיר לפי תומו. הדבר ניכר במובלע בקביעתו ש'ההיסטוריה העברית בפלשתינה הינה נורמלית ככל היסטוריה אחרת' (עמ' 193–194), כאילו לא מדובר היה בחברת מהגרים המייסדת התיישבות בעלת מאפיינים קולוניאליים מובהקים, ובגלוי בהצהרתו התמוהה שאיתמר בן־אבי היה בנו של אבי הלאומיות העברית (עמ' 95). בכך מהדהד תמיר את התפיסה הכנענית שהעלתה על נס את דור תחיית הלשון העברית והעלייה הראשונה אשר כביכול לא היה ציוני,⁵ ורואה בציונות 'תופעה זרה' (עמ' 15). מעבר לכך הוא מקיף בספרו את המילה 'ערבי' במירכאות ולפחות פעם אחת נוקט צעד זה לגבי המילה 'יהודי' בהקשר

3 ראו, מאיר מרגלית, השבים בדמעה: הירידה בתקופת המנדט הבריטי, ירושלים 2017.

4 גילוי נאות: כותב שורות אלה מכיר את תמיר אישית הן כאקדמאי הן כפעיל ציבור.

5 ראו, Uzzi Ornan, 'Hebrew in Palestine Before and After 1882', *Journal of Semitic Studies*, Vol. 29, No. 2 (1984), pp. 225–254

הארץ-ישראל (עמ' 87). אולם מעשהו הכנעני מכול הוא השימוש לאורך ספרו (עם חריגים בודדים) בתעתיק הלטיני לעברית אשר פיתח מורו ורבו ועמיתו לעמותת 'אני ישראל' עוזי אורנן. זהו תעתיק אשר מי שאינו אמן בנככי הבלשנות ותורת ההגה העברית יתקשה מאוד לצלוח.⁶ אורנן, כנעני טוב, דוגל זה שנים רבות בהשקפה שהכתב המרובע 'היהודי' אינו כלי ראוי לשפה העברית וכי מוטב להמירו לתעתיק לטיני מותאם, כפי שנעשה במרוצת המאה העשרים בכמה לשונות ממשפחת השפות התורכיות. תמיר מוכיח בלי משים את צדקתו דווקא כאשר הוא נופל בפח הכתיב העברי החסר. מאחר שמקורותיו הראשוניים כתובים מטבע הדברים עברית תוך כדי אזכור שמות ומקומות השאובים מלשונות זרות, נאלץ תמיר לתעתקם חזרה לספרו האנגלי, אך כושל לעיתים באיידע. כמה משגיאותיו בולטות לעין: Longflow במקום Longfellow, בעל 'שירת היאותה' (עמ' 63),⁷ Michaelowski במקום Michałowski (עמ' 65),⁸ או Muqaden במקום Muqden (עמ' 156), העיר הסינית הזכורה בשל 'תקרית מוקדן' אשר שימשה אמתלה להתקפתה של יפן על סין ב-1931. במקרים אחרים בחירותיו של תמיר מתמיהות: את שמה של העיר האוקראינית ויניצה הוא מתעתק Winnyzja (עמ' 34), מה שאמור כביכול לשקף את הנוסח האוקראיני במקום זה הרוסי; את חברי ה'יבסקציה', הסקציה היהודית במפלגה הבולשוויקית בשנות העשרים וכיטוי של גנאי בעגה הציונית, הוא מתעתק פעם Yebsekjists ופעם Ybsekians (עמ' 144, 146 בהתאמה) ואת שם משפחתו של המנהיג האוקראיני סימון פטליוורה בצורת רבים (ככל הנראה כשם קיבוצי לכל שונאי ישראל באשר הם לפני היטלר) הוא משחזר בתור Pteljuras (עמ' 50, 74). לבסוף, הפרושים והצדוקים אצל תמיר אינם אלא Parussis and Cadoqians (עמ' 118), וכאשר משלב תמיר עברית בגוף ספרו הכתיב כולו מתהפך משמאל ימינה, בשל שגיאת תוכנה נפוצה (עמ' 39, 181). אוי לעיניים שכך רואות.

אין אלה הפגמים היחידים בספרו של תמיר, אשר הגהה ראויה ועריכה קפדנית יותר היו ללא ספק מנפות אותם. כך הוא כותב שתנועת בית"ר נוסדה בליטא (עמ' 15; היא נוסדה בלטביה) ושמנחם בגין השתלט לאחר 1948 על התנועה הרוויזיוניסטית (עמ' 31; אומנם שאריות התנועה הרוויזיוניסטית השתלבו בחרות לאחר מפלת הראשונים בבחירות לאספה המכוננת בינואר 1949, אך חרות עצמה נוסדה על בסיס האצ"ל ולא הצה"ר). בעמ' 84 חל בלבול בין מלחמת העולם הראשונה לשנייה, אך זו כנראה שגיאת ת.ס. בעמ' 197 (ביבליוגרפיה) טועה תמיר פעמיים כאשר הוא מזהה פלוני החותם בשם העט G. Beliac בתור אדולף גורביץ', הלא הוא עדיה גור חורון, מנסח התפיסה ההיסטורית של האידיאולוגיה

6 וכדוגמה מן הביבליוגרפיה (עמ' 200): 'אינטלקטואלים ללא פשרה בחיים הפוליטיים: המקרה של ברית הבריינים', Intelektualim le-lo' pšara ba-Hajim ha-Politijim: ha-Miqre šel Brit ha-Biryanim', באותו עמ' כותב תמיר Puschkin, כנהוג בגרמנית.

7 הכוונה, כפי הנראה, לפיוטר מיכאלובסקי, צייר פולני דגול ואיש ציבור מן המאה התשע-עשרה.

הכנענית. לאמיתו של דבר מדובר בשם העט של עמיתו של חורון לפעילות טרום-כנענית בפריז של שנות השלושים המאוחרות, ז'ורז' בלומברג, אשר חתם בשם Belial (בלי־יעל).⁹

---

9 אני אסיר תודה לביתו של ז'ורז' בלומברג, כריסטין (בפריז), אשר העמידה את הדברים על דיוקם עבורי. הדברים מתאשרים כמו כן על ידי יהושע פורת, שלח ועט בידו: חייו של יונתן רטוש, תל אביב 1989, עמ' 150.